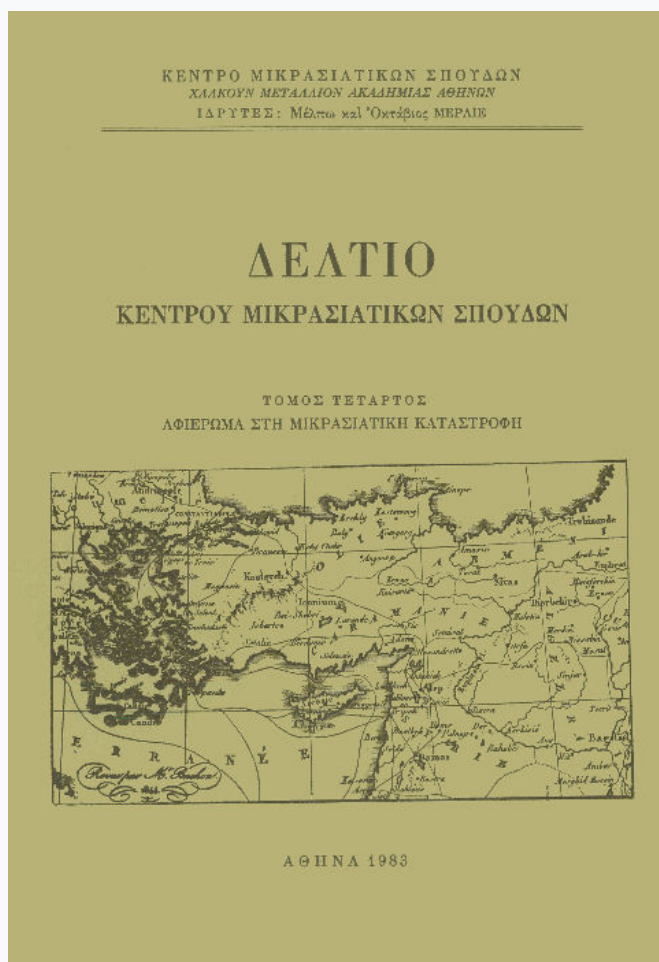

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή

Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922: Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση

Βικτώρια Σολομωνίδου

doi: [10.12681/deltiokms.44](https://doi.org/10.12681/deltiokms.44)

Copyright © 2015, Βικτώρια Σολομωνίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σολομωνίδου Β. (1983). Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922: Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 351–360. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.44>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, 1919-1922

Συμβολή στην ιστοριογραφική θεώρηση

Ἡ ἐκστρατεία τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία καθὼς καὶ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀκολούθησαν τὴν ἡττα τοῦ Σεπτεμβρίου 1922 καὶ τὸν ξεριζωμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν Ἀνατολία, ἐξετάζονται σὲ πληθώρα συγγραφῶν εἴτε ἀποτελώνοντας τὸ κύριο θέμα εἴτε μέσα σὲ ἓνα γενικότερο πλαίσιο. Οἱ συγγραφές αὐτὲς καλύπτουν μεγάλο φάσμα ἀπὸ θέσεις, ἀπόψεις καὶ ἐκτιμήσεις γιὰ τὰ γεγονότα καί, παράλληλα, προσφέρουν στὸν ἐρευνητὴ τῆς περιόδου τεράστιο ἀπόθεμα ὕλικου ποὺ χρειάζεται νὰ ἀξιολογηθεῖ γιὰ νὰ μπορέσει νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴ συνέχεια στὸ πλαίσιο τῆς συγκεκριμένης ἔρευνας.

Τὸ ὕλικό αὐτὸ συμπληρώνουν κατὰ τρόπο ἀποκαλυπτικὸ τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ποὺ βρίσκονται στὰ ἐλληνικὰ καὶ ξένα ἀρχεῖα καθὼς καὶ τὰ *Ἐπίσημα Κείμενα Βρετανικῆς Ἐξωτερικῆς Πολιτικῆς*¹ ποὺ ἀναφέρονται στὴν περίοδο 1919-1922 καὶ δημοσιεύτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ ἀρχειακὲς αὐτὲς πηγὲς ἐπιτρέπουν ἓνα μεγάλο βῆμα στὴν ἐρευνα τῶν γεγονότων, ποὺ βρίσκουν, ἔτσι, ὀριστικὰ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, διαλύοντας μύθους καὶ αἵροντας ἀδικίες, ἔστω καὶ μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, γίνεται σαφὲς στὸν ἐρευνητὴ ὅτι, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι γενικὰ πιστευέται, ἡ ἀναθεώρηση τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρῶν σὲ βάρος τῆς Ἑλλάδας εἶχε ἀρχίσει νὰ συζητεῖται στοὺς συμμαχικοὺς κύκλους πολὺ πρὶν τὴν ὑπογραφὴ τῆς καὶ τὲς ἐκλογὲς τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920. Γίνεται, ἀκόμη, σαφὲς ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία ποὺ ξεκίνησε κάτω ἀπὸ ὀρισμένες εὐνοϊκὲς προϋποθέσεις ἀλλὰ, παράλληλα, μὲ ἐκδηλῇ τὴν ἰταλικὴ ἀντίθεση, τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὴ Γαλλία καὶ τὴ Βρετανία γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Τουρκίας καὶ σοβαρὲς ἀντιφάσεις τῆς βρετανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν Ἑλλάδα *χάριν* τῆς συνοχῆς τῆς *Συμμαχίας*², γρήγορα θὰ ἀποδεικνυόταν δυσανάλογη γιὰ τὲς δυνάμεις μιᾶς

1. W. N. Medlicott, (*EA*) *Documents on British Foreign Policy 1919-1939* (DBFP), First Series, vols I-XVII.

2. Β. Δ. Μόστρας, *Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐπιχείρησις*, Ἀθῆνα 1969, σ. ι'.

μικρής χώρας, στη στρατιωτική και οικονομική άντοχή της οποίας βασιζόταν αποκλειστικά η επιτυχία της.

Οι συγγραφές γύρω από το θέμα απασχολούν αυτότελες εκδόσεις και αποσπασματικές σχετικές δημοσιεύσεις σε ευρύτερα έργα και έγκυκλοπαίδειες, καθώς και στον τύπο. Ειδολογικά, αντιπροσωπεύονται όλα τα είδη του γραπτού λόγου, από τα λογοτεχνήματα και τις προσωπικές αναμνήσεις ως τις ιστορικές μελέτες και τις κοινωνιολογικές έρευνες. 'Η πληθώρα αυτή των εκδόσεων στον ελληνικό κύριο χώρο δεν πρέπει να ξαφνιάζει³. 'Η Μικρασιατική καταστροφή «έξακολουθεί να κυριαρχεί στη συνείδηση του νεοελληνισμού σαν το θεμελιώδες γεγονός που μετέβαλε το χαρακτήρα και τη ροή της ιστορίας του έθνους στη σύγχρονη εποχή»⁴. 'Ο όγκος των συγγραφέων είναι ή έκφραση της συναίσθησης αυτής που προσπαθεί να εξηγήσει και να κατατάξει τα γεγονότα της περιόδου 1919-1922 και, ακόμη, να καταγράψει την πάλη του προσφυγικού κόσμου για την ένταξή του στη νεοελληνική κοινωνία.

'Η προσπάθεια χρονολογικής ταξινόμησης της ιστοριογραφίας της περιόδου αυτής συναντά, κατά πρώτο λόγο, μια σειρά από φυλλάδια και βιβλία που εκδόθηκαν τόσο στη διάρκεια όσο και άμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και την ύπογραφη της συνθήκης άνακωχής με την 'Οθωμανική Αύτοκρατορία, στα τέλη 'Οκτωβρίου του 1918. Οι εκδόσεις αυτές στόχευαν κύρια στην τεκμηρίωση των ελληνικών επιδιώξεων που ταυτιζόνταν με την άπελευθέρωση των αλύτρωτων της Μικράς 'Ασίας, ύπογραμμίζοντας την ελληνικότητα της Μικρασιατικής ακτής σε αριθμό και οικονομική επιφάνεια⁵. 'Αρκετές από τις εκδόσεις αυτές χρηματοδοτήθηκαν από το Σύνδεσμο των 'Αλυτρώτων, τον 'Ελληνο-'Αμερικανικό Σύνδεσμο και άλλες φιλελληνικές οργανώσεις. Παρόλο που, στο μεγαλύτερο μέρος τους, έχουν συνταχτεί από ιστοριοδίφες και όχι ιστορικούς, οι εκδόσεις αυτές είναι ιδιαίτερης σημασίας για το σημερινό έρευνητή, γιατί παρέχουν σημαντικά στοιχεία και πληροφορίες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα πραγματοποιόταν, λίγο αργότερα, η έκστρατεια του ελληνικού στρατού στη Μικρά 'Ασία⁶. Στην ίδια κατηγορία εντάσσονται και

3. Σε πρόσφατη άπαρίθμηση των έργων που σχετίζονται με τη Μικρασιατική έκστρατεια και καταστροφή, ό Π. Χατζημωυσής άπαριθμεί 2360 λήμματα. Παύλος Χατζημωυσής, *Βιβλιογραφία 1919-1978. Μικρασιατική έκστρατεια — 'Ηττα — Προσφυγιά*, 'Αθήνα 1981.

4. Π. Κιτρομηλίδης, «Συμβολή στη Μελέτη της Μικρασιατικής Τραγωδίας. Τεκμήρια της καταστροφής του ελληνισμού της Βιθυνίας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, ΙΕ' (1972), σ. 372.

5. 'Ενδεικτικά άναφέρονται τα έργα: R. Puaux, *La deportation et le rapatriement des Grecs en Turquie*, Παρίσι 1919. L. Maccas, *L'Hellenisme de l'Asie Mineure*, Παρίσι 1919. Correspondent special du *Morning Post*, *L'Hellenisme en Turquie*, Παρίσι 1919. A. Alaux et R. Puaux, *Les Persecutions anthihelléniques en Turquie*, Λωζάνη 1918.

6. Στο έργο του *Propagande et pressions dans la politique internationale*, Παρίσι

οί τουρκικές εκδόσεις που αναπτύσσουν τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα, βασισμένα στις ἀρχές τοῦ Τουρανισμοῦ καί, λίγο ἀργότερα, τοῦ Τουρκισμοῦ⁷.

Τὰ πρῶτα ἔργα πού ἀσχολοῦνται μὲ τοὺς λόγους καὶ τίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ Σύμμαχοι κάλεσαν τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νὰ ἀποβιβάσῃ στὴ Σμύρνη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης καὶ τὴν προστασία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν, εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα ἐκείνων πού συμμετεῖχαν στὸ Συνέδριο τῆς Εἰρήνης, εἴτε σὰν πολιτικοὶ ἀρχηγοὶ τῆς ἐποχῆς εἴτε σὰν ἐμπειρογνώμονες καὶ σύμβουλοι τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν. Τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτὰ ὅπωςδήποτε καθρεφτίζουν τίς προσωπικὲς θέσεις τοῦ κάθε συγγραφέα ἀπέναντι στις ἑλληνικὲς βλέψεις γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ ἀξία τους ποικίλλει γιὰ τὸν ἐρευνητὴ. Ὅμως, παρὰ τίς φανερὲς διαφορὲς στὶς ἀπόψεις τους ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀπόβασης, τὰ ἀπομνημονεύματα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν τάση νὰ συμφωνήσουν στὸ ὅτι ἡ ἀπόφαση τῶν Συμμάχων γιὰ τὴν ἀπόβαση αὐτὴ εἶχε πολὺ μικρὴ σχέση μὲ ὅποιανδήποτε διάθεσή τους νὰ συμβάλουν στὴν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἢ στὴν προστασία τῶν χριστιανῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: γιὰ τοὺς Συμμάχους, ἡ ἑλληνικὴ ἀπόβαση ἦταν κυρίως ἓνα προσωρινὸ μέτρο προορισμένον νὰ διαρκέσει ὅσο χρόνο θὰ ἀπαιτοῦσε γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα, νὰ φτάσουν δηλαδὴ σὲ συμφωνία γιὰ τὸ διαιμελισμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἀνάμεσά τους⁸.

Στὴν κατηγορία τῶν ἀπομνημονευμάτων θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, διπλωματῶν καὶ

1963, ὁ Δ. Κιτσίκης καλύπτει τὸ θέμα τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν σὲ ἑκταση. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ τῇ σχετικῇ βιβλιογραφίᾳ, βλ. Δ. Ζακωθινοῦ, «Ἡ ἰδεολογία τοῦ Μεγαλοϊδεατισμοῦ», *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα 1965, σ. 47-65, Κ. Ν. Βαβούσκου, *Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ ὡς ἰδέα καὶ πραγματικότης*, Θεσσαλονίκη 1970, Σ. Γ. Εὐδῆ, «Modern Greek Nationalism», στὸ συλλογικὸ ἔργο *Nationalism in Eastern Europe*, Οὐάσινγκτον 1974, 207-58.

7. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, Türk Yordu, *Smyrne au point de vue géographique, économique, de l'instruction publique, ethnographique, historique et politique*, Λωζάνη 1918. Société de defence des droits ottomans, *Smyrne turque*, Σμύρνη 1919. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Τουρανισμοῦ καὶ τοῦ Τουρκισμοῦ εἶναι τὸ ἔργο Τοῦρκου δημοσιολόγου πού παραθέτει ὁ Ἑμμ. Χ. Ἐμμανουηλίδης στὸ ἔργο του *Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθῆνα 1924. Στὸ ἔργο τονίζεται ἡ ἀνάγκη ἀφομοίωσης ὅλων τῶν ξένων ἐθνότητων τῆς Αὐτοκρατορίας πρὸς τὸ κυρίαρχο Τουρκικὸ ἔθνος κατὰ τὴ γλώσσα, τὴ θρησκεία, τὰ ἥθη καὶ τὴ συνείδηση.

8. Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, κύρια παραδείγματα ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τῶν D. Lloyd George, *War Memoirs*, Λονδίνο 1938, *The Truth About the Peace Treaties*, Λονδίνο 1938, *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven 1939, D. H. Miller, *My Diaries at the Peace Conference*, 21 τόμοι, Νέα Ὑόρκη 1928, W. Churchill, *The Aftermath*, Λονδίνο 1929, N. Aldrovandi-Marescotti, *Nuovi ricordi e frammenti di diario*, Βερόνα 1938 καὶ H. Nicholson, *Peacemaking*, 1918, Λονδίνο 1964 (3rd ed.).

άνωτέρων δημοσίων λειτουργιών που χωρίζονται σε δύο βασικές ενότητες: τους άπολογητές και τους έπικριτές τής Μικρασιατικής έκστρατείας στη βενιζελική (Μάιος 1919-Νοέμβριος 1920) και τή βασιλική (Δεκέμβριος 1920-Σεπτέμβριος 1922) περίοδο. Στην πλευρά των βενιζελικών, τὰ άπομνημονεύματα των στρατηγών Παρασκευόπουλου, Μαζαράκη-Αινιάνος και Δαγκλή⁹, καθώς και τὸ υπόμνημα τοῦ Βενιζέλου στο Συνέδριο τής Ειρήνης μαζί με τὸ ήμερολόγιό του που καλύπτει τήν έβδομάδα πριν τή λήψη τής συμμαχικής απόφασης¹⁰, περιλαμβάνουν σημαντικές λεπτομέρειες και πληροφορίες για τήν εξέλιξη των γεγονότων, παρουσιάζουν τὰ έπιχειρήματα τοῦ ελληνικού άλυστρωτισμού με τὸ σκεπτικό ότι ὁ Μικρασιατικός χῶρος στάθηκε τὸ γόνιμο έδαφος τής ιδεολογίας τής Μεγάλης Ελλάδας και εκφράζουν τήν άκρατη αίσιοδοξία τής έποχής για τή σίγουρη έπιτυχία τής έκστρατείας. Άναπότρεπτα, τὸ βάρος τής άποτυχίας άποδίδεται στις μετανοεμβριανές, βασιλικές, κυβερνήσεις.

Στὴν πλευρά των βασιλικών, οί στρατηγοί Μεταξᾶς και Στρατηγός παρουσιάζουν στο έργα τους¹¹ τὰ έπιχειρήματα κατά τής έκστρατείας και ρίχνουν τὸ βάρος των συνεπειών στους βενιζελικούς. Άνατίρρητα, οί πιο σημαντικές συγγραφές στο χῶρο αὐτὸ εἶναι οί άπολογίες των κατηγορουμένων στη Δίκη των "Έξι και, κυρίως, αὐτὲς τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη και τοῦ Δ. Γούναρη, μέσα από τις ὁποῖες φαίνεται καθαρά τὸ άδιέξοδο που αντιμετώπισαν οί μετανοεμβριανές κυβερνήσεις σάν άποτέλεσμα τής άνάληψης τεράστιας υποχρέωσης από τους προκατόχους τής έξουσίας¹². Στὴν κατηγορία των προσωπικών άναμνήσεων, ελάχιστα εἶναι τὰ έργα που στοχεύουν σε άμερόληπτη άνάλυση γεγονότων και έπιχειρημάτων και στὴν τοποθέτηση τής Μικρασιατικής περιπέτειας στο ευρύτερο πλαίσιο τοῦ Διχασμοῦ και των γενικότερων μεταπολεμικών εξελίξεων στη διεθνή σκηνή¹³.

9. Άντίστοιχα: Άναμνήσεις, Άθήνα 1939, Άπομνημονεύματα, Άθήνα 1948, και Άναμνήσεις, Έγγραφα, Άλληλογραφία (2 τόμοι), Άθήνα 1965· έδῶ θὰ πρέπει νά αναφερθεῖ και ἡ έκδοση τοῦ Γενικοῦ Έπιτελείου Στρατοῦ, Ἡ έκστρατεία εἰς τὴν Μικράν Ἀσίαν, τόμοι 7, Άθήνα 1957 κ.έ.

10. Υπόμνημα Ε. Βενιζέλου, *Greece Before the Paris Peace Congress*, Paris, December 1918 και Ε. Βενιζέλου, *Ιδιόγραφον Ἡμερολόγιον*, Χανιά 1979.

11. Άντίστοιχα: *Τὸ Προσωπικὸ του Ἡμερολόγιον* (τόμοι 2 και 3), Άθήνα 1952 και 1964, και Ἡ Ἑλλάς εἰς τὴν Μικράν Ἀσίαν, Άθήνα 1925. Άπό τὰ άπομνημονεύματα των στρατιωτικών ξεχωριστὸ ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οί Άναμνήσεις τοῦ Σ. Σαράφη, Άθήνα 1962.

12. Π. Πρωτοπαπαδάκη, Άπολογία ενώπιον τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Δικαστηρίου, 8 Νοεμβρίου 1922 και Δ. Γούναρη, «Κείμενον έγγράφου Ἀπαντήσεως Δ. Γούναρη πρὸς τὴν Ἐπαναστατικὴν Ἀνακριτικὴν Ἐπιτροπήν». Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ὁλόκληρο στο έργο του Β. Α. Μόστρα, Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐπιχειρήσεις, Άθήνα 1969.

13. Ἀνάμεσα στις προσπάθειες αὐτὲς ξεχωρίζει τὸ έργο τοῦ Α. Πάλλη *Greece's Anatolian Venture and After*, Λονδίνο 1937. Σημαντικὴ συμβολή εἶναι, άκόμη, και τὸ έργο

Στόν ίδιο χώρο, σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελούν οι δύο τόμοι τών απομνημονευμάτων του George Horton που υπηρέτησε στη Σμύρνη ως Γενικός Πρόξενος τών ΗΠΑ και εξιστορεί, σαν αυτόπτης μάρτυρας, τὰ γεγονότα τών τριών χρόνων έλληνικής κατοχής¹⁴. Σέ διαφορετικό επίπεδο, τὸ έργο του Arnold Toynbee *The Western Question in Greece and Turkey* εκδόθηκε στὰ 1922, λίγο πριν την καταστροφή, και ήταν προϊόν τῆς επίσκεψης του συγγραφέα στη Μικρά Ἀσία στὰ 1921 σαν ανταποκριτῆ τῆς εφημερίδας *Manchester Guardian*. Ἡ ἀποστολή αὐτὴ εἶχε σαν ἀποτέλεσμα τὴν προσωπική του ἀλλαγὴ ἀπὸ παραδοσιακὸ φιλέλληνα σὲ υπέρμαχο τοῦ Τουρκισμοῦ. Ἡ ἐκτίμηση τῆς συλλογιστικῆς ποὺ ὀδήγησε στὴ δραματικὴ ἀλλαγὴ τοῦ Toynbee ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Θὰ πρέπει, ὅμως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἐπιχειρεῖ σοβαρὴ ἀνάλυση τῆς μικρασιατικῆς πραγματικότητας, τὸ έργο περιέχει ὀρισμένους παραπλανητικὲς ἀνακρίβειες.

Ἡ ἀντίστοιχη τουρκικὴ ἱστοριογραφία καὶ ἡ πληθώρα τών τουρκικῶν ἐκδόσεων γύρω ἀπὸ τὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας (1919-1922), ἔχει παραληλιστεῖ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821¹⁵. Βέβαια, στὸν τουρκικὸ ἀγώνα οἱ Ἕλληνες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βασικὸ ἐμπόδιο στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία. Οἱ Τοῦρκοι ἱστορικοὶ καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς περιόδου αὐτῆς ἀναφέρονται κατὰ κύριο λόγο στὸν ἥρωισμό καὶ τὴν αὐτοθυσία τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ στὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὰ έργα τους, ἡ Τουρκία χρωστᾷ ὄχι μόνο τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀλλὰ καὶ τὶς κοινωνικὲς, πολιτιστικὲς καὶ κάθε εἶδους μεταρρυθμίσεις ποὺ ἀκολοῦθησαν τὸν ἀγώνα καὶ τὴ μεταμόρφωσαν σαν χώρα. Χαρακτηριστικὴ στὰ έργα αὐτὰ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀπογυμνωθεῖ, στὰ πλαίσια τοῦ Τουρκισμοῦ, ἡ Μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ τῆς ἱστορίας καὶ κληρονομία καὶ νὰ σβηστεῖ κάθε ἔχνος τῆς μακραίωνος ἑλληνικῆς παρουσίας. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις ποῦ, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀνήκουν στὸν ἀγώνα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἡ τουρκικὴ ἱστοριογραφία τοποθετεῖ τὸν ἀγώνα τῆς ἀνεξαρτησίας κατὰ κύριο λόγο στὸν ἀγώνα τῆς στρατιωτικῆς ἱστορίας¹⁶. Στὸν ἀγώνα τών ἀπομνημονευμάτων,

τοῦ Β. Δ. Μόστρα ποὺ προαναφέρθηκε. Ἡ σύνδεση καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ Διχασμοῦ στὴ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία ἐξετάζονται στὸ έργο τοῦ Φ. Γρηγοριάδη *Διχασμὸς — Μικρὰ Ἀσία*, Ἀθήνα 1971.

14. G. Horton, *The Blight of Asia*, Ἰνδιανάπολη 1926 καὶ *Recollections. Grave and Gay*, Ἰνδιανάπολη 1972. Ἀνάλογες σημασίας εἶναι καὶ τὸ έργο τοῦ Henry Morgenthau *I Was Sent to Athens*, Νέα Ὑόρκη 1929.

15. Π. Χιδιρόγλου, *Τουρκικὴ ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 32-6.

16. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν τὰ έργα: Fuat Ali Gebesoy, *Milli Mucaadele Hatirlari* ('Αναμνήσεις τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀγώνα), Κωνσταντινούπολη 1955. M. Gologlu, *Milli Mucaadele Tarihi* ('Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀγώνα), τόμος 4, Ἀγκυρα 1968-1971, H. V. Velidedeoglu, *Devirden Devire* ('Αναμνήσεις ἀπὸ τὸν Ἀπελευθερωτικὸ Ἀγώνα), τόμος 3, Ἀγκυρα 1974-1976.

πληθώρα έργων, από στρατιωτικούς κυρίως, ασχολείται κατά πρώτο λόγο με τους αγώνες του Μ. Kemal και του İsmet İnönü στον πόλεμο της ανεξαρτησίας¹⁷. Ξεχωριστής σημασίας για την τουρκική ιστοριογραφία είναι ο μακροσκελής λόγος που εξέφωνησε ο Μ. Κεμάλ στο Δεύτερο Συνέδριο του Λαϊκού Κόμματος (15-20.10.27), μέρος του οποίου ασχολείται με τη δράση του ελληνικού στρατού στη Μικρά 'Ασία¹⁸.

Η ελληνική κατοχή της Μικράς 'Ασίας εξετάζεται επίσης και σε γενικότερα έργα για τη σύγχρονη Τουρκία, όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της ελληνικής απόβασης, στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικού κινήματος και στην ανάφλεξη του αγώνα της ανεξαρτησίας¹⁹.

Την καταστροφή του 1922 ακολούθησε ένας χείμαρρος ελληνικών εκδόσεων που —στο μεγαλύτερο μέρος τους— θρηνούσαν το χαμό της Μικράς 'Ασίας για την 'Ελλάδα και το δράμα του προσφυγικού κόσμου. Παρά το γεγονός ότι η αξία τους για τον ιστορικό έρευντή είναι αμφισβητήσιμη, η μελέτη τους είναι απαραίτητη γιατί αντικατοπτρίζουν την ατμόσφαιρα της εποχής τόσο μέσα από τα συναισθήματα των προσφύγων όσο και εκείνων που τους δέχτηκαν στην Παλαιά 'Ελλάδα²⁰. Μεγάλο μέρος από τις συγγραφές αυτές φέρει την υπογραφή Μικρασιατών δημιουργών, προσφύγων της πρώτης και της δεύτερης γενιάς. Πρόσφατη αξιόλογη συμβολή στην καταγραφή της μνήμης της καταστροφής είναι η έκδοση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 'Εξο-

17. Για παράδειγμα: E. B. Sapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mucadele Tarihi* ('Ο Κεμάλ 'Ατατούρκ και η 'Ιστορία του 'Εθνικού 'Αγώνα), T. Biviklioğlu, *Atatürk Anadolu'da* ('Ο Κεμάλ 'Ατατούρκ στην 'Ανατολία), 'Αγκυρα 1959, S. Atasü, *Türk İstiklal Harbinde Birinci-İkinci İnönü Muharebesi* ('Η πρώτη και η δεύτερη μάχη στο 'Ινönü στον αγώνα της ανεξαρτησίας), Κωνσταντινούπολη 1933.

18. M. Kemal, *Nutuk* (Λόγος), Κωνσταντινούπολη 1938.

19. Για παράδειγμα: B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 'Οξφόρδη 1968, Δ. Κιτσίκη, *Συγκριτική 'Ιστορία 'Ελλάδας-Τουρκίας στον 20ο αιώνα*, 'Αθήνα 1978, H. N. Howard, *The Partition of Turkey*, Νέα 'Υόρκη 1966, M. S. Anderson, *The Eastern Question*, Λονδίνο 1966.

20. 'Ανάμεσα σε άλλα: X. 'Αγγελομάτη, *Τò Χρονικό της Μεγάλης Τραγωδίας*, Π. Καψή, *Χαμένοι Πατρίδες*, Η. Βενέζη, *Μικρασία Χαίρε*, ή σειρά των έργων του Χρ. Σολομωνίδη, κ.ά. Σημαντικές συμβολές στη βιβλιογραφία του θέματος αναφέρονται αναλυτικά στα έργα αυτά βλ. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Οι Μικρασιατικές σπουδές», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 1975, σ. 185-317, Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «Βιβλιογραφία Μικρασιατικής 'Εκστρατείας», *Μνημοσύνη*, 4 (1973), σ. 86-116, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία, «Μικρασιατικά», στη σειρά *Σπάνια Βιβλία*, κατάλογος άρ. 106 (Σεπτέμβριος 1977) και Π. Χιδιρόγλου, «Βιβλιογραφική συμβολή εις την ελληνικήν Τουρκολογίαν (1788-1977)», *'Επετηρίς Κέντρου 'Επιστημονικών 'Ερευνών*, VIII (Λευκωσία 1975-1977), σ. 332-41. 'Ακόμη, υπάρχει μία προσπάθεια ιστοριογράφησης της εκστρατείας: Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *'Η Μικρασιατική Καταστροφή — Εισαγωγή εις την ιστοριογραφικήν θεώρησιν του θέματος*, Πάτρα 1962.

δος, τόμος Α' ('Αθήνα 1980), που αναφέρεται σέ μαρτυρίες από τις επαρχίες των δυτικών παραλίων τής Μικρᾶς Ἀσίας και τόμος Β' ('Αθήνα 1982), που παρουσιάζει μαρτυρίες από τις επαρχίες τής κεντρικῆς και νότιας Μικρασίας. Σέ διαφορετικό πλαίσιο, ἡ ἑλληνική ἐκστρατεία στή Μικρά Ἀσία στάθηκε ἔμπνευση γιά πολλούς—νεοέλληνες και τούρκους—μυθιστοριογράφους και ποιητές, που χρησιμοποίησαν τά ἱστορικά γεγονότα σάν ὑπόβαθρο γιά τὸ λογοτεχνικό τους ἔργο, που εἶναι σέ μεγάλο βαθμὸ αὐτοβιογραφικό²¹.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ, ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ ἀρχαικοῦ ὕλικου ἔχει ἐκδοθεῖ στίς σειρές *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939* (DBFP), *I Documenti Diplomatici Italiani, 1918-1922*, *Papars Relating to the Foreign Policy of the United States*, καθὼς και στή σειρά τῶν πρακτικῶν ἀπὸ τίς συνεδριάσεις τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου τοῦ Συνεδρίου τῆς Εἰρήνης²². Τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Διοίκησης Σμύρνης πού, μετὰ ἀπὸ σειρά ἀπὸ περιπέτειες, βρῆκε τὴ θέση του στὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, παραμένει ἀδημοσίευτο. Ἐξίσου σημαντικὴ ἀρχαιακὴ πηγὴ ἀποτελεῖ τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν και ἰδιαίτερα τὸ ἀρχεῖο τῆς Ὑπατης Ἀρμοστείας Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἀρχεῖο τῆς τότε Α' Διεύθυνσης Πολιτικῶν Ὑποθέσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν και, ἀκόμη, 150 περίπου φάκελοι πού περιέχουν τὴν ἀλληλογραφία μετὰξὺ τοῦ Ὑπουργείου και τῆς Ἑλληνικῆς Διοίκησης Σμύρνης, πού βρίσκονται στή φύλαξή του. Σημαντικὸ ἀρχαιακὸ ὕλικὸ φυλάσσεται ἐπίσης και στὸ Ἀρχεῖο Βενιζέλου (Μουσεῖο Μπενάκη), στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Συνδέσμου «Ἀνατολή» ('Ἐστία Νέας Σμύρνης), και στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Τὰ πρακτικά τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων και τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων (Hansard) εἶναι ἐπίσης ση-

21. Στὴν κατηγορία αὕτὴ ξεχωρίζουν τὰ ἔργα τῆς Διδῶς Σωτηρίου και τοῦ Ἡλία Βενέζη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ και τῆς Halide Edib ἀπὸ τὴν τουρκικὴ. Γιά τὴ συμβολὴ τῶν Μικρασιατῶν λογοτεχνῶν βλ. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορὰ τῶν Μικρασιατῶν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΑ' (1964), σ. 19-142 και «Ἡ Μικρασιατικὴ Τραγωδία στή λογοτεχνία και στήν τέχνη», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΓ' (1967) σ. 338-400. Δ. Λιάτσου, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ στή νεοελληνικὴ λογοτεχνία*, Νίκαια 1962. Γιά τὰ γεγονότα ὅπως πέρασαν στὴν τουρκικὴ λογοτεχνία βλ. Π. Χιδίρογλου, *Τουρκικὴ ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980.

22. Στὴ σειρά DBFP ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι οἱ τόμοι Ι, ΙΙ, VII, VIII, XIII, XV, XVII και XVIII. Ἡ Γαλλικὴ ἐπίσημὴ ἐκδοσὴ τῶν πρακτικῶν τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου στὸ Συνέδριο τῆς Εἰρήνης κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1955, σὲ δύο τόμους, μετὰ τίτλο *Les deliberations du Conseil des Quatre, 24 mars-28 juin 1919* και ἦταν ἔργο του P. Mantoux.

Ἐνδιαφέρον ἀρχαιακὸ ὕλικὸ ὑπάρχει, ἀκόμη, στὸ ἔργο *Conference de la Paix, 1919-1920, Recueil des Actes de la Conference (proces-verbaux, rapports et documents)*, C. Questions territoriales, 5, *Commission chargée d'étudier les questions territoriales intéressant la Grèce*, Παρίσι 1923 και στὸ *Centre de Documentation Internationale Contemporaine*.

μαντικά τόσο από την πλευρά της παροχής στοιχείων όσο και της ανάλυσης των πολιτικών διαφοροποιήσεων. Ίδιαίτερης σημασίας για την περίοδο άμεσα πριν την ελληνική απόβαση είναι οι όμιλίες «των πληρεξουσίων της Γ' των Ελλήνων Συνελεύσεως» που περιγράφουν τους διωγμούς του Μικρασιατικού ελληνισμού στην περίοδο 1908-1918²³. Απαραίτητα για τον έρευντή είναι και τα σχετικά έγγραφα που φυλάσσονται στο Βρετανικό Public Record Office καθώς και στα αρχεία του Ίταλικού Υπουργείου Έξωτερικών. Το γεγονός ότι τα τουρκικά αρχεία παραμένουν άπρόσιτα στους περισσότερους έρευντές, είναι ιδιαίτερα λυπηρό.

Σημαντικό μέρος του αρχειακού υλικού που προαναφέρθηκε αποτέλεσε τη βάση δύο έργων ιστορικών έρευνών που προστέθηκαν στη βιβλιογραφία του Μικρασιατικού ζητήματος τα τελευταία χρόνια: το έργο *Ionian Vision* του Βρετανού M. L. Smith που εξετάζει λεπτομερειακά το αρχειακό υλικό και ταυτίζεται σε μεγάλο ποσοστό με τις θέσεις που προτείνει ο Toynbee στο έργο του που προαναφέρθηκε²⁴ και το έργο του Ν. Πετσάλη-Διομήδη *Greece at the Paris Peace Conference*²⁵ που περιλαμβάνει μια εξαιρετικά καλή ανάλυση των γεγονότων και αποτελεί άριστη πηγή πληροφοριών με βάση τα προσωπικά αρχεία του αρχιστράτηγου Παρασκευόπουλου και του ύπουργού Έξωτερικών Άλέξανδρου Διομήδη. Η μαρξιστική ανάλυση της έκστρατειας και της καταστροφής δίνεται βασικά στο έργο του Ν. Ψυρούκη *Η Μικρασιατική καταστροφή* που ξεχωρίζει σαν το μοναδικό ελληνικό έργο που ανατρέπει σε αρχειακές και δευτερεύουσες πηγές από την Ανατολική Ευρώπη και τη Σοβιετική Ένωση²⁶.

Η συμβολή του προσφυγικού κόσμου στην ανθρωπτική πορεία της Ελλάδας μετά το 1922 εξετάζεται σε σειρά από έργα με πρώτο το βιβλίο του

23. Βλ. *Πρακτικά Γ' Έθνοσυνελεύσεως*, Απρίλιος 1921, εκ του Έθνικού Τυπογραφείου. Για την ίδια εποχή, και τη συμβολή του γερμανικού παράγοντα στους διωγμούς, βλ. Π. Ένεπεκίδη, *Η Δόξα και ο Διχασμός*, Από τα Μυστικά Αρχεία της Βιέννης 1908-1916, Αθήνα 1962 και ακόμη Α. Α. Πάλλη, «Φυλετικές μεταναστεύσεις στα Βαλκάνια και οι διωγμοί του ελληνισμού 1912-1924», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, Α' (1977), σ. 75-88.

24. M. L. Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Λονδίνο 1973.

25. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, Θεσσαλονίκη 1980. Βλ. επίσης του ίδιου «Τήν Σμύρνη ή την Πόλη; Μία εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβαιωμένα», στο συλλογικό έργο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980. Στον ίδιο χώρο, η πρόσφατη ανέκδοτη διδακτορική διατριβή του Α. Καραγιάννη, *Greece's Quest for Empire at the Peace Conference, 1919-1920: The Diplomacy of Illusions* (PhD 1981, Indiana University).

26. Αθήνα 1964. Παρόμοιες απόψεις εκφράζονται και στα έργα των Γ. Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμος Ε', Αθήνα 1958 και Διδώ Σωτηρίου, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και η στρατηγική του ιμπεριαλισμού στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα 1975.

Α. Αλιγίδη 'Η Έλλάς χωρίς τους πρόσφυγες'²⁷, ενώ η περίοδος 1919-1922 αποτελεί αντικείμενο διεξοδικής μελέτης και σε συγγραφές γενικότερου περιεχομένου²⁸.

Η έκτεταμένη βιβλιογραφία του θέματος και η παράθεση τόσο μεγάλου αριθμού έργων γύρω από αυτό, οδηγούν ίσως τον αναγνώστη στο συμπέρασμα ότι το ζήτημα έχει πια εξαντληθεί σε όλη του την επιφάνεια. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές πλευρές της περιόδου που δεν έχουν εξεταστεί ικανοποιητικά, κάτω από το φως δηλαδή των ελληνικών αρχειακών πηγών που, με την παρέλευση των πενήντα χρόνων, τέθηκαν στη διάθεση του έρευνητή. Για παράδειγμα, αναφέρονται εδώ το πολυσχιδές έργο της 'Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης, ή εξαιρετικά αμφιλεγόμενη φυσιογνωμία του 'Υπατου 'Αρμοστή Α. Στεργιάδη και, σε μικρότερη κλίμακα, τα γεγονότα που οδήγησαν στην πυρκαγιά και την καταστροφή της Σμύρνης.

'Ενα μόνο έργο, του Μ. Ι. Νοταρά³⁰, παρέχει πληροφορίες για τη διάρθρωση και το έργο της 'Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης και προσπαθεί να τοποθετήσει αντικειμενικά τον 'Υπατο 'Αρμοστή μέσα από τις προσωπικές αναμνήσεις και την έμπειρία του συγγραφέα του, που υπηρέτησε σαν στέλεχος της Διοίκησης Σμύρνης σε όλη την περίοδο 1919-1922. 'Ο 'Αριστείδης Στεργιάδης, παρά το γεγονός ότι επικρίνεται και καταδικάζεται χωρίς απολογία σε μεγάλο αριθμό έργων Μικρασιατών και 'Ελλαδιτών, δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ιστορικής έρευνας. 'Η άπροθυμία ή ο διαταγμός των στε-

27. 'Αθήνα 1934. Βλ. επίσης 'Αθ. Πρωτονοτάριος, *Τò Προσφυγικόν ζήτημα*, 'Αθήνα 1929, Μ. Ι. Νοταράς, *'Η 'Αγροτική 'Αποκατάσταση των προσφύγων*, 'Αθήνα 1934, Α. Α. Πάλλης, «'Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και ή σημασία της για τη διεθνή θέση της 'Ελλάδος», 'Ομίλια στην ΠΑΣΠΕ, 20.4.1937, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, έτος 47, αρ. φ. 992, 26.4.1973, ειδικό αφιέρωμα «Οι πρόσφυγες στην 'Ελλάδα: 50 χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο» και Γ. Τενεκίδη, *'Η Συνμβολή των Μικρασιατικών Πατρίδων στη Διάπλαση του Σύγχρονου 'Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1977.

28. 'Οπως, για παράδειγμα, τα αντίστοιχα λήμματα στην *'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους*, τόμος ΙΔ', 'Αθήνα 1980, Ν. Σβορώνου, *'Επισκόπηση της Νεοελληνικής 'Ιστορίας*, 'Αθήνα 1976, σ. 50-4, Σ. Θ. Λάσκαρη, *Διπλωματική 'Ιστορία της Συγκρότου Εδρώσης (1914-1939)*, Θεσσαλονίκη 1954, Γρ. Δαφνή, *'Η 'Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, 'Αθήνα, Γ. Βεντήρη, *'Η 'Ελλάς του 1910-1920*, τόμος 2, 'Αθήνα 1931.

29. Τò τελευταίο αυτό σημείο εξετάζεται με βάση ξένες αρχειακές πηγές και διηγήσεις από αυτόπτες μάρτυρες στο έργο της Μ. Housepian, *Smyrna 1922 - The Destruction of a City*, Λονδίνο 1972.

30. Μ. Ι. Νοταράς, *Είς την 'Ιωνία, Αιολία και Λυδία*, 'Αθήνα 1972. 'Ακόμη, στο έργο του *'Η 'Ελλάδα στη Μικρά 'Ασία*, 'Αθήνα 1950, ο Μ. Ροδάς δίνει μια δημοσιογραφική καταγραφή των γεγονότων και προσφέρει στο μελετητή σημαντικά στοιχεία των παρασημασμένων εξελίξεων που ο συγγραφέας γνώριζε από τὰ χρόνια της υπηρεσίας του στο Γραφείο Τύπου της 'Ελληνικής Διοίκησης Σμύρνης.

νῶν συνεργατῶν του, μὲ ἐξαίρεση τὸν Νοταρᾶ, νὰ μιλήσουν ἢ νὰ γράψουν γιὰ νὰ τὸν ἐπαινέσουν ἢ νὰ τὸν ἐπικρίνουν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀρχείου, δημιουργεῖ ἓνα σημαντικὸ κενὸ στὴν ἱστοριογραφίᾳ τῆς περιόδου. Εἶναι, ἴσως, καιρὸς τὸ ἐλληνικὸ ἀρχεὶακὸ ὕλικο ποὺ δὲν ἔχει δημοσιευτεῖ ἀκόμη νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῆς Ἑλληνικῆς Διοίκησης Σμύρνης ἔξω ἀπὸ τὰ πλαίσια τῶν συμβάντων τοῦ στρατιωτικοῦ μετώπου, καὶ τῆς συμβολῆς της στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξιν τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου, προσπάθειας ποὺ ἀποτελοῦσε συνάμα καὶ τὸν ἀκρογωνιαίον λίθον τῆς βενιζελικῆς μικρασιατικῆς πολιτικῆς. Μιὰ τέτοια ἔρευνα ἴσως ὀδηγήσει τελικὰ καὶ στὴν ἐπανεκτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστείδου Στεργιάδη.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ